

УДК 342.97.351.74(477)

Віталій Новіков,*канд. юрид. наук, доцент,
декан юридичного факультету
Львівського університету бізнесу та права*

РОЗВИТОК СВОБОДИ СОВІСТІ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті досліджуються процеси становлення свободи совісті як одного з фундаментальних духовних прав особистості. Стверджується, що свобода совісті безпосередньо залежить від процесу розвитку демократизації суспільства, політичної модернізації, виступає в якості критерію демократичного суспільства і дає змогу досягти консенсусу в суспільстві між групами з різним світоглядом.

Ключові слова: демократизація, свобода совісті, глобалізація, релігія, християнство, світогляд, атеїзм, релігійні організації, релігійна свобода.

Постановка проблеми. Свобода совісті – складова прав людини в сучасній демократичній державі. Рішення проблем з її реалізацією вимагає розробки ключових принципів розвитку демократії. Становлення і розвиток демократії – багатопланове явище, досліджуючи яке треба враховувати складники сучасного суспільства соціального, культурного, політичного, правового і релігійного характеру. Велике значення мають динаміка соціокультурного і духовного середовища, стабільність політичної системи і поступальний розвиток економіки. У своїй сукупності вони роблять помітний вплив на формування прав і свобод особистості.

Для правового функціонування такого демократичного принципу, як свобода совісті, потрібне дослідження процесу формування історичних умов, необхідних для цього. Рішення цієї проблеми найтісніше пов'язане з демократичними процесами, що відбуваються в сучасному українському суспільстві. Сучасна Українська держава прагне подолати протиріччя між чинними законодавчими актами та практичним вирішенням проблем свободи совісті. Проте реальне забезпечення свободи совісті можливо лише за умови врахування змін в економічній, політичній, духовній, організаційній сферах суспільства, оскільки рівень справжнього забезпечення свободи совісті обумовлений саме цими аспектами.

У процесі розвитку демократизму в Україні рішення різноманітних проблем свободи совісті визначається різними умовами, у тому числі розвитком державності, роллю і місцем релігії та релігійних організацій у громадянському суспільстві, особливостями держав-

но-церковних відносин. Нині свобода совісті розглядається як одне з найважливіших демократичних прав і свобод особистості.

Стан дослідження проблеми. Досліджено різні аспекти свободи совісті присвячували свої роботи як учені-філософи, так і правознавці: П. Бейль, М. Вебер, Р. Гегель, Д. Дідро, Ж. Ж. Руссо, Ст. Гараджи, В. Кальний, М. Бабій, В. Бондаренко, Ст. Журавський, Ст. Ловінюков, М. Лубська, Ю. Розенбаум, А. Саган, А. Шуба, П. Яроцький та ін.

Проте, незважаючи на широкий інтерес до проблем громадянського суспільства і розвитку демократизму, питань функціонування релігії в суспільстві, в сучасній літературі не визначене місце свободи совісті в системі розвитку відносин загалом та у процесах демократизації українського суспільства зокрема.

Мета дослідження. Недостатнє правове забезпечення свободи совісті в українському суспільстві виступає перешкодою для його поступального розвитку і гальмує процес консолідації українського народу. Тому необхідно проаналізувати актуальні проблеми розвитку державно-церковних відносин в умовах демократичних процесів і визначити механізми вдосконалення реалізації свободи совісті в ході історичних і демократичних перетворень в Україні.

Виклад основних положень дослідження. Сучасний етап історичного розвитку суспільства характеризується крахом тоталітаризму, авторитарних режимів і переходом до демократії в різних регіонах світу.

З точки зору теорії демократизації метою політичного розвитку держави є формуван-

ня нового типу взаємодії влади і суспільства на основі конституційних норм, створення соціальних, правових та політичних механізмів, що дозволяють більшій частині населення впливати на прийняття основних рішень.

У самому загальному сенсі демократизація означає процес політичних, соціальних і правових змін, спрямованих на встановлення демократичного ладу. Теорія демократизації тісно переплітається з ідеєю глобального процесу цивілізації і виникненням концепцій політичної модернізації.

Процес демократизації проходить в умовах конфлікту між національними політичними культурами і загальноцивілізаційними цінностями, основою яких є права і свободи громадян.

Демократизація – це складний, тривалий процес політичної модернізації, формування нового типу взаємодії суспільства і влади, нових громадянських прав і свобод. У ході його проявляються кризи, породжені динамізмом суспільного життя, суперечностями зміни політичної системи, всім комплексом соціально-економічних та правових чинників.

Одним із зовнішніх факторів, що робить вплив на проходження сучасної хвилі демократизації, стала розробка прогнозів глобального розвитку, в результаті чого сформувався стійкого розвитку полягає у співвідношенні суспільної свідомості та суспільного буття, шляхів зміни суспільства на науково-правові основи управління суспільством в глобальному масштабі.

У світлі розвитку демократичних процесів питання про управління світовим співтовариством безпосередньо пов'язане з процесом глобалізації, витоки якого – у динаміці та енергетиці західного пост-християнського світу. Глобалізація зробила величезний вплив на формування уявлень про свободу совісті та на методи реалізації цього явища на практиці. Згідно з глобалізацією в сучасному світі релігія – це не тільки традиційні, домінуючі релігії та конфесії, це всі релігії аж до самих дрібних культів, як нових, так і корінних етнічних. У глобальному контексті ставлення до релігії стає значущим політичним і правовим фактором, відбувається становлення і розвиток державно-релігійних відносин, поділ світської і релігійної влади, зміна уявлень про свободу совісті. Це відбувається в процесі демократизації суспільства у боротьбі за недопущення релігійної винятковості, релігійної нетерпимості, ліквідації статусу державної релігії.

Усі ідеї і уявлення про свободу совісті є опосередкованим відображенням еконо-

мічних, політичних, правових і культурних протиріч історичного процесу розвитку держави.

Формування релігійних уявлень сягає витоків первісно-общинного ладу. Низький рівень матеріального виробництва первісного суспільства, обмеженість відносин родоплеменними зв'язками, процес класової диференціації, що призвів до утворення стародавніх держав, наклали особливий відбиток на зміст релігійно-міфологічних уявлень того часу. Багато елементів ранньорелігійного комплексу увійшли в нові системи як велими істотні додатки. У стародавніх державах релігійні доктрини не претендували на свою винятковість і не відкидали релігійних уявлень інших народів. Наявність багатобожжя утворило сприятливі умови не тільки для утвердження ідей релігійної терпимості, але й для утвердження ідеї значущості людини у світі. Одночасно з формуванням релігійних уявлень виникли ідеї вільнодумства – дві течії духовно-практичного досвіду з освоєння дійсності людством [1, с. 94-99].

Становлення в Європі християнства як панівної релігії супроводжувалося придушенням будь-яких спроб інакомислення, що вважалися ересю по відношенню до ортодоксальної доктрини. Незважаючи на це, в християнстві практично завжди існували течії, які протистояли доктринальному офіціозу і склали строкату картину протиборства точок зору, напрямів і шкіл [2 с. 79-82]. На рубежі XII-XIII ст. у надрах феодального суспільства визрівають паростки нової епохи, відбуваються зміни в соціальній структурі середньовічного суспільства. Вихід на історичну арену нових виробничих сил, утвердження в соціальній структурі нового класу – буржуазії – супроводжувалося гострою ідеологічною боротьбою між протиборчими соціальними силами. У цих умовах питання про владу знаходить своє відображення у ставленні до проблем вільного віросповідання. Діячі нового соціального прошарку виступали з вимогами утвердження ідеалів світського гуманізму, всебічного розвитку особистості, світоглядного оновлення ідей релігійної свободи. Все це стимулювало теорію і практику антиклерикалізму, активізувало вимоги секуляризації церкви, свободи віросповідання. В епоху Відродження були теоретично підготовлені та сформульовані нові ідеали. Такими вимогами стали: людська особистість в центрі життя; загальнолюдські цінності як вимір буття; секуляризація церкви, свобода віросповідання [3, с. 253].

Реформація розвинула ці постулати і багато в чому здійснила їх на практиці. При-

чиною домінуючого значення гасла свободи віросповідання в період Реформації виступає назріла необхідність усунення з політичної арени католицької церкви та її панівної ідеології як адептів реакції в державі. У цей час з вимогами свободи віросповідання тісно переплітаються буржуазно-демократичні гасла, які стали першими, боязкими політичними та юридичними вимогами молодії буржуазії [4, с. 74-83]. Історичною заслугою Реформації можна вважати включення в життя суспільства поняття «свобода віросповідання» у формі вільного вибору віруючими однієї з конфесій християнства.

Період із кінця XVI до середини XVIII ст. характеризується інтенсивним утвердженням в економіці, ідеології і політиці більшості розвинутих держав Європи буржуазно-демократичних ідеалів й увялень з цією метою здійснювалася модернізація концепцій «правової держави», «природного права», обґрунтовувалася прогресивність заміни феодального суспільного устрою буржуазним, розглядалися шляхи пристосування релігії та церковної структури до норм і настанов буржуазної держави. Виходячи з такого статусу релігії, свобода релігійної совісті отримала статус особистого права і громадянської свободи кожного. Розуміння свободи совісті розширювалося і поглиблювалося разом із прогресивними перетвореннями у суспільстві. Французькі просвітителі висловили думку про можливість ширшого тлумачення свободи совісті, включаючи не тільки право людей на свободу віросповідання, але й можливість бути атеїстом. Більш того, послідовний антиклерикалізм французьких просвітителів висував до обговорення проблеми відокремлення церкви від держави, а школи від церкви. Позиція французьких просвітителів перемістила розгляд проблем свободи совісті з рамок релігійних інтересів (волі вибору релігії) у рамки громадянських прав і свобод особистості [5, с. 117].

Таким чином, Реформація і буржуазні революції в Європі сприяли розширенню в суспільстві розуміння свободи совісті не тільки як свободи вибору релігії, але й свободи бути атеїстом. Що стосується реалізації права свободи совісті, то знадобилося ще багато часу, щоб це право в Європі стало реальним і гарантованим.

Найбільш жорстку концепцію свободи совісті представив К. Маркс. Вона була заснована на матеріалістичному розумінні релігії, а її практична реалізація вилася у відому атеїзацію сумнівними методами [6, с. 402-408].

У Радянському Союзі у суспільствознавчій та юридичній літературі у дослідженні

проблем свободи совісті найбільший розвиток отримав напрям, пов'язаний із розглядом свободи совісті у взаємозв'язку із соціально-політичними рухами, класовими інтересами та ідеологічними принципами. Вперше в історії людства дійсну свободу совісті задекларував декрет Ради народних депутатів від 23 січня 1918 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Він скасував будь-які обмеження прав громадян у зв'язку з визнанням релігійної віри або несповідання жодної віри [7]. Натомість задекларовані у законах права і свободи релігійної особистості на практиці вступали у протиріччя з чинним радянським законодавством. Надавши громадянам незалежно від їх ставлення до релігії рівні права, радянські закони вимагали від них і рівного виконання своїх громадянських обов'язків [8, с. 39]. У соціалістичному суспільстві конституційними принципами встановлювалися межі свободи віросповідання. Претензії керівників релігійних об'єднань на нічим не обмежену свободу віросповідання були оголошені несумісними з радянським законодавством і нормами міжнародного права.

Принципово новий підхід до принципу свободи совісті здійснюється у світі після Другої світової війни. Особливу роль тут зіграли міжнародні організації, насамперед Організація Об'єднаних Націй. Ретельна розробка всіх сторін принципу свободи совісті, правових і етичних нюансів відображена у відомих документах, таких як Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 10 грудня 1966 року, Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі, 30 червня – 1 серпня 1975 року), Підсумковий документ Віденської зустрічі 1986 року представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації у зв'язку з релігією і переконаннями (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 25 листопада 1981 року), Паризька хартія для нової Європи 1990 року та ін. [8, с. 56-60].

Свобода совісті стала розглядатися як одне з найважливіших демократичних прав і свобод особистості в загальнопланетарному масштабі. Від абстрактно-рекомендаційних побажань міжнародні організації перейшли до вимоги дотримання гарантій свободи совісті і до жорсткої негативної оцінки будь-яких форм дискримінації в цьому питанні.

Серед релігійних організацій, які займалися розробкою концепції релігійної свободи, принципів свободи совісті, потрібно від-

значити Всесвітню Раду церков. У рішеннях цієї організації, що об'єднує протестантські та православні церкви, починаючи з Першої Асамблеї (Амстердам, 1948 р.), відображені такі ідеї, як право кожної людини на вибір віри і переконань, право змінювати їх, право на свободу думки, совісті і релігії, свободу їх вираження публічним чи приватним чином, на людях або на самоті, що є необхідною умовою прояву внутрішньої свободи тощо [9, с. 12].

Значним кроком уперед у католицькому трактуванні принципу свободи совісті, насамперед релігійної свободи, став Другий Ватиканський собор. За 4 роки роботи Собору тлумачення релігійної свободи зазнало значної еволюції, більшої, ніж за століття попереднього розвитку. У результаті «Декларація про релігійну свободу» (1965) затверджує права особистості і товариств на релігійну свободу [10].

Розробка проблем свободи совісті різними релігійними і світськими організаціями, їх взаємовплив сприяли виробленню дійсних міжнародних стандартів у цій сфері. У документах, що прийняті міжнародними організаціями останніми роками, затверджені права і свободи людини у сфері переконань, які належать йому від народження і гарантуються законом. У них відображено процес підвищення поваги до людської особистості і верховенства закону, вони наочно показують, як разом з утвердженням і розвитком демократичних принципів збагатився і сам зміст ідеї свободи совісті. Нині свобода совісті – це право на свободу думки, совісті, релігії та переконань, на вільне їх вираження, право дотримуватися будь-яких світоглядних матеріалістичних, ідеалістичних або дуалістичних уявлень, соціально-політичних і етичних доктрин, якщо вони не зазіхають на особистість, права і свободи громадян, якщо вони не проповідують расизм, насильство, людиноненависницькі ідеї. Держава, уряд, владні органи мають бути в світоглядному відношенні нейтральні, не ставати на бік якоїсь однієї світоглядної системи і створювати умови для середовища терпимості, взаємної співпраці. Етична, культурна, мовна й релігійна самобутність повинна бути захищена, а будь-які форми переслідування за релігійними та ідеологічними мотивами – виключені.

Такі найважливіші риси сучасного демократичного розуміння свободи совісті. Подібне оптимальне розуміння принципу свободи совісті людство виробило за кілька століть. У наші дні закріплення у світовій громадській думці цього принципу як однієї із загальнолюдських цінностей стало можливим завдяки роботі міжнародних форумів.

На цих заходах колективно обговорюються проблеми свободи совісті представниками культурних традицій і цивілізацій Заходу і Сходу, Півночі і Півдня. Тут враховуються думки та інтереси прихильників як релігійних, так і матеріалістичних переконань.

Виходячи з концепції демократизації суспільства та періодизації розвитку свободи совісті, слід виділити фактори, що впливають на функціонування свободи совісті в сучасній Україні:

1. Наявність процесу реалізації релігійно-церковної діяльності, спрямованої на відродження певного сакрального комплексу в сучасних соціально-економічних, політичних і правових умовах. Релігійне життя являє собою складну систему відносин, включених у загальну структуру суспільного життя, що регулюється як правовими, так і церковними нормами.

2. Взаємозв'язок політики і релігії. Політизація релігії спостерігається в країнах постсоціалістичного простору, в тому числі в Україні. Цей процес характеризується динамізмом соціально-політичних орієнтацій у діяльності релігійних організацій. Однак подібні прагнення до політизації релігії, використання в якості фундаменту нової ідеології тягнуть за собою конфесійну роз'єднаність, яка супроводжується загостренням протистояння між конфесіями.

3. Необхідність вдосконалення законодавчого поля щодо свободи совісті. Для того, щоб законодавство досягло бажаного ефекту, воно повинно мати реалістичне обґрунтування в моральності або у релігійних переконаннях.

4. Прагнення релігійних об'єднань затвердити свої пріоритети у певній сфері релігійної активності (наприклад, окультизму, лікування, східного містицизму або нового релігійного одкровення). Максимально ефективно використання релігійними течіями засобів особистісної ідентифікації та соціалізації віруючого: специфічні види культової практики, нове езотеричне знання і проекти побудови нового соціуму (сектантських комун, соціально-релігійних об'єднань і виробничих одиниць, заснованих на спільній праці одновірців).

5. Новий етап взаємовідносин між конфесіями, який характеризується їх прагненням до пошуку нових шляхів примирення, поглиблення толерантності взаємовідносин; поширення взаємозбагачення різних конфесійних деномінацій на основі діалогу між ними.

Специфіка сучасної ситуації в розвитку України полягає в тому, що суспільній свідомості необхідно звільнитися від частини негативного досвіду минулого. Ці завдання

передбачають інтенсивну нормотворчість, пов'язану зі становленням громадянського суспільства та правової державності. При цьому нормотворча діяльність здійснюється на основі модернізаційного процесу. Модернізація щодо свободи совісті веде до переоцінки фундаментальних світоглядних цінностей, зокрема релігійних, культурних, політичних, правових і моральних. Демократичні зміни в українському соціумі, глобальна суспільна трансформація диктують зміни в системі «релігія – суспільство», а також впливають на якісні зміни свідомості особистості. Релігія займає чинне місце у свідомості суспільства.

Висновки

Таким чином, свобода совісті пройшла багатовіковий шлях від раннього вільнодумства до визнання її як частини демократичних особистих свобод і громадянських прав. Осмислення теорії і накопиченого досвіду сучасного розвитку суспільства дає змогу співвіднести проблеми свободи совісті із загальним напрямом цивілізаційного процесу, знайти стрижневий момент в аналізі та прогнозуванні процесу розвитку феномена свободи совісті. У зв'язку із цим можна припустити, що сучасний період розвитку свободи совісті не є кінцевим і завершальним. Найімовірніше, він готує якісно інше розміщення світських і релігійних сил, потенціалів і орієнтацій у сучасному суспільстві. Свобода совісті матиме вагоме значення, і ані політичні і правові або економічні, ані духовні чи культурологічні проблеми не можна буде вирішити позитивно і цивілізовано без її участі. В умовах стійкого соціального розвитку і демократичних змін специфіка функ-

ціонування свободи совісті надає суспільним процесам особливе духовно-емоційне забарвлення, збагачуючи їх своїм колосальним історичним досвідом розвитку.

Свободу совісті необхідно розглядати у загальнолюдському контексті як найвищу цінність серед інших прав і свобод. Вона перебуває в нерозривному взаємозв'язку зі світоглядними горизонтами буття людини, є важливим елементом життя особистості й виступає в якості критерію демократичного суспільства, дає змогу досягти консенсусу між групами людей різного світогляду.

Список використаних джерел:

1. Вільнодумство і атеїзм в давнину, середні віки і епоху Відродження. – М., 1986. – 44 с.
2. Калінін Ю. А. Релігієзнавство / Ю. А. Калінін, Є. А. Харьковщенко. – К.: Наукова думка. – 1997. – 256 с.
3. Італійський гуманізм. Етичні вчення XIV-XV ст. – М.: Вища школа, 1977. – С. 253.
4. Ковальський М. Європа, культура, християнство / Н. Ковальський // Вільна думка. – 1995. – № 6. – С. 74–83.
5. Реалі Дж., Антисери Д. Західна філософія від витоків до наших днів: у 3-х т. / Дж. Реалі, Д. Антисери. – СПб., 1996. – Т. 3. – С. 117.
6. Маркс К. Лист П. В. Анненкову, 28 грудня 1846 р. / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – М., 1962. – Т. 27. – С. 146–147.
7. Шарапов Ю. Декрети Смольного / Ю. Шарапов // Известия. – 1968. – 18 січня.
8. Волкова Д., Корчевська О. Загальна декларація прав людини і Україна: матеріали обговорення / Д. Волкова // Юридичний вісник. – 1997. – № 1(ХІІ). – С. 56–101.
9. Даймонд Л. Пройшла «третя хвиля» демократизації? / Л. Даймонд // Поліс. – 1999. – № 5. – С. 12.
10. Бабич Б. Б. Другий Ватиканський Собор [Електронний ресурс] / Б. Б. Бабич // Міст через прірву. – Режим доступу: volodarmira.narod.ru/lib/75.html.

В статтє исследуются процессы исторического становления свободы совести как одного из фундаментальных духовных прав личности. Утверждается, что свобода совести напрямую зависит от процесса развития демократизации общества, политической модернизации, выступает в качестве критерия демократического общества и позволяет достичь консенсуса в обществе между группами с различным мировоззрением.

Ключевые слова: демократизация, свобода совести, глобализация, религия, христианство, мировоззрение, атеизм, религиозные организации, религиозная свобода.

The article examines the process of historical development of freedom of conscience as one of the fundamental spiritual rights of the individual. It is argued that freedom of conscience depends on the development process of society democratization, political modernization, acts as the criterion of a democratic society and to achieve consensus in society between groups with different worldviews.

Key words: democratization, freedom of conscience, globalization, religion, Christianity, philosophy, atheism, religious organizations, religious freedom.